

*Тетяна Іванівна Фулей,
начальник відділу наукових досліджень проблем судочинства
та науково-методичного забезпечення суддівської освіти
Національної школи суддів України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0002-9800-8785*

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ ЖЕРТВ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Широкомасштабна збройна агресія РФ проти України, передусім «масові звірства в атмосфері неконтрольованого насильства» [1], актуалізували питання доступу до правосуддя жертв війни.

Оскільки концепція доступу до правосуддя (англ. access to justice) в її сучасному розумінні, з моменту появи цього поняття наприкінці 1970-х років у низці публікацій, зокрема статті Б. Гарта та М. Каппалетті [2], за результатами роботи проєкту, що згодом отримав назву «флорентійського» (Florence Access-to-Justice Project), втілює в собі ідеї, які водночас є потужними та привабливими [3, с. 85], то доволі швидко вона, як цілком слушно зауважив М. Галантер, не лише набула «респектабельності та інституційної присутності», а й стала частиною офіційного дискурсу як на національному, так і міжнародному рівні [4, с. 119]. Ухвалення Європейською комісією «За демократію через право» (Венеційською комісією) Доповіді «Верховенство права» (2011) та її публікація українською мовою [5] сприяли сприйняттю вітчизняною науковою спільнотою «доступу до правосуддя» як одного з необхідних елементів, характерних для «верховенства права» та «правової держави», щодо яких на європейському континенті досягнуто консенсусу.

І якщо на початку російського вторгнення в Україну у фокусі наукового осмислення опинилися питання недієвості міжнародних механізмів стримування держави-агресора та її високопосадовців, то з викриттям масштабів воєнних та інших міжнародних злочинів і зростанням обсягів шкоди та збитків, завданих Україні [6] – передусім людських втрат, проте також втрат економічних, військових, житлового фонду, громадських будівель, об'єктів житлово-комунального господарства і т. д. – особливої актуальності набули питання притягнення до відповідальності винних осіб і справедливого відшкодування для жертв війни. «Численні слова конвенцій та інших міжнародних договорів на захист людей і людяності мають стати конкретними юридичними рішеннями та діями», тобто йдеться про «реальне втілення верховенства права» [7], а відтак – і доступ до правосуддя як один із його елементів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після кількох публікацій результатів «флорентійського проєкту доступу до правосуддя» під керівництвом М. Каппалетті (M. Cappelletti) концепцію доступу до правосуддя та її зміст розвивали та досліджували Дж. Басс (J. Bass), К. Бекхаус (C. Backhouse), Ф. Земан (F. Zeman), Т. Корнфорд (T. Cornford), А. Кюрі (Albert Currie), А. Кюрі (Ab Currie), Д. Ларсон (D. A. Larson), Р. Макдональд (R. Macdonald), М. Дж. Моссман (M. J. Mossman), Е. Палмер (E. Palmer), Дж. Паломбелла (G. Palombella), Т. Фарроу (T. Farrow), М. Флаєрті (M. Flaherty) та інші іноземні науковці. Загалом аналіз англomовних публікацій з тематики доступу до правосуддя здійснено у працях К. Албістон (C.R. Albiston), М. Галантера (M. Galanter) та Р. Сандефур (R.L. Sandefur), а також нещодавній публікації А. Сторґаарда (A. Storgaard) [8]. Серед вітчизняних учених проблематика доступу до правосуддя висвітлювалася у публікаціях І. Верби, А. Лужанського, Н. Сакари, Ю. Сверби та ін.

Доступ до правосуддя в міжнародному праві, зокрема, питання наявності ефективних засобів юридичного захисту, передусім індивідуальних репарацій жертвам міжнародних збройних конфліктів за порушення міжнародного гуманітарного права, досліджували: К. Айкман (Q. Eijkman), Н. Аштен (N. Achten), С. Базарґан-Форвард (S. Bazargan-Forward), М. Баккер (M. Bakker), Е. Бенвеністі (E. Benvenisti), В. Білкова (V. Bílková), Р. С. Браун (R. S. Brown), А. Буфаліні (A. Bufalini),

П. Д'Аржен (P. D'Argent), К. Еванс (C. Evans), Л. Зегвельд (L. Zegveld), Ж. Зибери (G. Zyberi), Е.-К. Жіллар (E.-C. Gillard), Е. Камінз (E. Camins), Ф. Капоне (F. Capone), С. Кейсі-Маслен (S. Casey-Maslen), К. Маккарті (C. McCarthy), К. Марксен (C. Marxsen), А. Петерс (A. Peters), С. Перракіс (S. Perrakis), М. Паттік (M. Puttick), Й. Ронен (Y. Ronen), Н. Ронцітті (N. Ronzitti), К. Сандовал (C. Sandoval), М. Сассолі (M. Sassòli), Е.-К. Томуша (C. Tomuschat), К. Ферстман (C. Ferstman), Ф. Франціоні (F. Francioni), М. Шейнін (M. Scheinin), Е. Швагер (E. Schwager), Ф. Штокле (P. Stöckle) та ін.

Мета статті – виявити деякі проблемні питання доступу до правосуддя постраждалих від збройної агресії проти України.

Основні результати дослідження. Передусім наголосимо, що хоча термін «доступ до правосуддя» нині є усталеним і відображає цілісне поняття, а його значення не варто виводити зі значення кожного зі слів окремо (така помилка була зроблена свого часу вітчизняними науковцями за спроби осягнути зміст поняття «верховенство права»), все ж видається важливим привернути увагу до того факту, що він з'явився у англомовних джерелах як термін *access to justice*, а слово *justice* англійською має кілька значень; ця полісемія, на нашу думку, суттєво вплинула на сприйняття та подальший розвиток концепції «доступ до правосуддя» у світі (а також дає змогу розмежувати це поняття з іншими, такими як «доступ до суду»).

До прикладу, Кембриджський словник [9] дає такі означення *justice*: 1) *fairness* (синонімом цього варіанта є *equity*) *in the way people are dealt with* – у цьому значенні *justice* зазвичай перекладається як «справедливість»; 2) *the system of laws in a country that judges and punishes people* і в цьому значенні вживається у таких виразах, як *justice system*, *miscarriage of justice*, *course of justice* та под. і усталеними перекладами є «правосуддя», «система правосуддя», «система юстиції» або «судова система»; 3) *a judge in a law court (a Supreme Court justice)* – перекладається як «суддя» (посада чи статус). Тобто українською мовою, залежно від контексту, *justice* можна перекласти як справедливість, правосуддя, судочинство, судова система, суд, а також похідними від них. Так, глобальна платформа для розробки комплексних механізмів відповідальності за міжнародні злочини – конференція високого рівня *United for Justice* (т.зв. юридичний Рамштайн) українською перекладена як «Об'єднані заради справедливості» [10]. Враховуючи наведене, «доступ до правосуддя» як український еквівалент *access to justice*, хоча й видається найбільш адекватним із можливих варіантів, однак (як і будь-який переклад) не відображає усіх нюансів оригіналу. Оскільки концепція *access to justice* розвивалася в англомовному світі, у якому «правосуддя» і «справедливість» позначаються тим самим словом – *justice* – то йдеться про доступ до правосуддя як до *справедливості* (а не суду як органу), і саме цим значною мірою пояснюється привабливість *access to justice* як крилатої фрази, оскільки, як свого часу слушно зауважив Р. Саквіль, потужні мовні повідомлення, які вона передає, містять у собі одночасно й ідеал, і неявну обіцянку його досяжності [3, с. 86].

Термін *access to justice* далеко не єдиний, що потребує коректного розуміння й використання українськими науковцями та практиками. Загалом відсутність або неузгодженість усталеної термінології в нормативних актах можна вважати одним із показових (тобто який дає уявлення про що-небудь, дає підстави для висновків; характерний, типовий) прикладів нормативних перешкод на шляху доступу до правосуддя, оскільки йдеться про таку вимогу верховенства права, як повноваження суду «застосовувати закон до фактичних обставин згідно з відповідною – тобто достатньо прозорою і передбачуваною – методологією тлумачення» [5, п. 54]. Не акцентуючи увагу на відсутності у національному законодавстві термінів «воєнні злочини» та «злочини проти людяності», а також їхньому співвідношенні з «порушеннями законів та звичаїв війни», криміналізованими ст. 438 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [11], оскільки це становитиме предмет окремого дослідження, спинимося на не менш актуальному, на нашу думку, питанні щодо використання та взаємного зв'язку понять (а відтак і термінів) «жертва», «постраждала особа» та «потерпілий».

Так, у чинному КК України широко використовується термін «потерпілий» (у відповідних відмінках чоловічого роду) – як у Загальній (ч. 1 ст. 37, ч. 1 ст. 38, ч. 2 ст. 43, ст. 46, ч. 1 ст. 66, ч. 1 ст. 67, ч. 3 ст. 76, ч. 1 ст. 91), так і в Особливій частинах (ст. 116, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ст. 123, ст. 126, ч. 1 ст. 135, ч. 3 ст. 136, ч. 1 ст. 137, ч. 2 ст. 142, ч. 1 ст. 143, ч. 2 ст. 146, ч. 1-3 ст. 149 та ч. 3 примітки до ст. 149, ч. 2 ст. 156, ч. 3 ст. 185 та ч. 2 примітки до ст. 185, ч. 2-3 ст. 186, ч. 1-2 ст. 189,

ч. 2 ст. 190, ч. 1 ст. 206, ч. 1 ст. 271, ч. 1 ст. 272, ч. 1 ст. 273, ч. 1 ст. 274, ч. 1 ст. 275, ч. 2 ст. 276, ч. 2 ст. 277, ч. 2-3 ст. 278, ч. 3 ст. 280, ч. 2 ст. 281, ч. 2 ст. 282, ч. 1 ст. 283, ч. 1-2 ст. 286, ч. 1-3 ст. 286-1, ст. 287, ст. 288, ч. 2-3 ст. 289, ч. 2 ст. 303 та ч. 2 примітки до ст. 303, ч. 2 ст. 304, ч. 2 ст. 308, ч. 2-3 ст. 314, ч. 3 ст. 3212, ч. 2-4 ст. 323, ч. 1 ст. 326, ч. 1 ст. 327, ч. 2 ст. 356, ч. 1 ст. 384, ст. 386, ч. 4 ст. 410, ч. 1-2 ст. 414, ч. 1 ст. 415), у т. ч. двічі – у назвах статей (ст. 46 та ст. 386) [11]. Набагато менш поширеним є використання у КК України терміна «потерпіла особа» – у ст. 1261, ч. 2-5 ст. 134, ч. 1 ст. 152, ч. 1 ст. 153, ч. 2-3 ст. 154, ч. 2 ст. 155 [11] – цю термінологічну новелу («потерпіла особа», а не «потерпілий» у чоловічому роді) вперше у КК України було запроваджено Законом № 2227-VIII від 06.12.2017 [12] у ході зміни законодавчого регулювання з метою реалізації положень Стамбульської конвенції, а згодом також у ч. 6 ст. 49 (стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи) згідно із Законом № 1256-IX від 18.02.2021 щодо імплементації Ланцаротської конвенції [13].

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) також використовує термін «потерпілий» [14], проте, як слушно підкреслила Н. Ладанівська, у ст. 55 КПК України закріплено нормативне визначення не потерпілого «взагалі», а «потерпілого у кримінальному провадженні» [15, с. 100]. Тобто цей термін використовується у КПК України на позначення процесуального статусу особи – йдеться про суб'єкта кримінального процесу, наділеного комплексом процесуальних прав і обов'язків, проте, як зазначалося у фаховій літературі, закріплене у КПК України визначення потерпілого не повністю відповідає потребам кримінального права [16, с. 101].

Водночас у міжнародному праві усталеним є термін «жертва» (англ. *victim*), і саме він використовується в офіційних перекладах українською мовою міжнародних договорів – йдеться не лише про чотири Женевські конвенції про захист жертв війни (1949), ратифіковані у 1954 р. [17], чи Додатковий протокол (I), який безпосередньо стосується «жертв міжнародних збройних конфліктів» [18], а й інші конвенції – до прикладу, саме термін «жертва» використовується в офіційному перекладі українською мовою Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами [19].

Зауважимо, що серед фахівців немає однастайності щодо доречного українського терміна на позначення *victim* – одні вважають термін «жертва» некоректним і пропонують відповідник «постраждала особа» (до прикладу, законодавчо закріпленими є терміни «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів», «постраждалі учасники Революції Гідності», «діти, які постраждали внаслідок стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф», «діти, які постраждали від сексуального насильства або стали його свідками (очевидцями)» [20]), інші висловлюють протилежну думку і не погоджуються з доцільністю відповідника, утвореного від дієслова «страждати», як більш травмувального. Водночас в українському перекладі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) [21] поняття *victim*, що двічі використовується в оригінальному тексті англійською – у п. 5 ст. 5 (*the victim of arrest or detention*) та у ст. 34 (*the victim of a violation*) – обидва рази перекладено через термін «потерпілий», разом у ст. 41 Конвенції використано словосполучення «потерпілий стороні» як переклад *injured party*. Ці приклади актуалізують потребу в дослідженні українських термінів, які використано у текстах перекладів міжнародних договорів на позначення терміна *victim*, їх критичного осмислення та обґрунтування доречного українського відповідника.

Окрім нормативних, серед перешкод щодо доступу до правосуддя жертв війни в Україні можна виділити також інституційні, а їх поєднання має кумулятивний ефект. Зокрема, якщо йдеться про жертв воєнних злочинів, тобто, використовуючи термінологію КК України та КПК України, потерпілих у кримінальних провадженнях щодо порушення законів і звичаїв війни (ст. 438 КК України), то не можна не враховувати, що традиційно українське кримінальне судочинство приділяло більше уваги правам обвинуваченого, аніж потерпілої від злочину особи, й відповідно формувалися інституційні практики.

Варто зауважити, що практика ЄСПЛ також містить більше рішень по суті за скаргами обвинувачених чи засуджених за воєнні [22] та інші міжнародні злочини, зокрема злочин геноциду (як у період Другої світової війни [23], так і під час балканських воєн [24]), аніж захисту прав потерпілих, наочно демонструючи, яким непростим є доступ жертв збройних конфліктів та їхніх родичів до національних і міжнародних судів. Варто пригадати ухвали щодо неприйнятності заяв, зокрема родичів жертв різанини у Сребрениці [25] або рішення ЄСПЛ щодо відсутності порушення п. 1

ст. 6 Конвенції у випадках, коли національні суди відмовляли у розгляді справ з огляду на імунітет за міжнародним правом. Так, у відносно недавньому рішенні ЄСПЛ відмова бельгійських судів у 2001 р. розглядати та вирішувати цивільний спір йорданських громадян, які під час першої війни в Перській затоці (1990–1991 р.) проживали в Кувейті, переслідувалися органами державної влади Кувейту та були депортовані до Йорданії, проти високопосадовців Кувейту за злочини, згідно з міжнародним гуманітарним правом, не була визнана ЄСПЛ непропорційною [26]. Ще раніше до подібного висновку ЄСПЛ дійшов щодо ухвалених у 2006 р. рішень судів Англії та Уельсу щодо відсутності в них юрисдикції розглядати цивільні позови заявників, які стверджували, що зазнали катувань під час перебування під вартою у Королівстві Саудівська Аравія, про відшкодування з огляду на імунітет Королівства Саудівська Аравія та її посадових осіб [27].

У умовах повномасштабного російського вторгнення на територію України «мирні акценти» змінилися, зокрема, і щодо підходу національних судів до захисту прав потерпілих та особливостей розгляду кримінальних проваджень, пов'язаних із повномасштабним російським вторгненням на територію України [28].

Варто наголосити, що в мирний час підхід, орієнтований на жертву / постраждалу особу (*victim oriented approach*) [29] розвивався передусім у контексті злочинів, які мають чітко виражене гендерне забарвлення – торгівля людьми [30], домашнє насильство, сексуальне насильство. Жертви та свідки таких злочинів вважаються вразливими, поведінка з ними вимагає від представників системи кримінальної юстиції особливих навичок, а головна мета полягає в уникненні повторної віктимізації – зауважимо, що належна підготовка відповідних спеціалістів, які займаються жертвами або особами, що вчинили акти насильства, у т. ч. щоб запобігти повторній віктимізації, є одним із зобов'язань держав відповідно до ст. 15 Стамбульської конвенції [19]. Отже, особливої актуальності набуває застосування такого підходу під час розслідування та судового розгляду скоєних в Україні воєнних злочинів з огляду на масові випадки сексуального насильства, сексуалізованого катування та інших форм жорстокого, нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження. Зауважимо, що чинний КПК України не передбачає права потерпілих від гендерно зумовлених злочинів на уникнення повторної віктимізації, тому видається слушним доповнити ч. 1 ст. 56 КПК України пунктом 5-1: «право на уникнення повторної віктимізації у кримінальних провадженнях у справах, що стосуються домашнього насильства та гендерно зумовленого насильства». Також КПК України не регулює особливості поводження з вразливими свідками чи потерпілими та не закріплює критеріїв «вразливих осіб» (що можна вважати прикладом нормативної перешкоди щодо доступу до правосуддя), відповідно відсутні належні інституційні практики поводження з такими особами, що призводить до кумулятивної дії нормативних та інституційних перешкод. Водночас у чинному національному законодавстві закріплене поняття «вразливі групи населення» (п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 р. № 2671-VIII) [31], і у цьому контексті зауважимо, що у фахових публікаціях, зокрема іноземних, щодо доступу до правосуддя, термін «вразливі особи / групи» використовується як усталений, оскільки розвиток концепції доступу до правосуддя здійснювався у т. ч. через виявлення бар'єрів / перешкод, з якими стикаються передусім вразливі особи та групи.

Аналіз вироків за обвинуваченнями у порушенні законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України), постановлених після початку повномасштабного вторгнення і доступних у ЄДРСР, свідчить, що суди враховують вразливість потерпілих, прямо зазначаючи про це у вироках. Як приклад можна навести цитату з вироку: «При наданні показань потерпіла дуже переживала, плакала, оскільки їй заново прийшлося пережити страхіття, пов'язані з окупацією, безпідставне фізичне та моральне насильство російських військових до мирного українського населення» [32].

Зауважимо, що коло постраждалих від війни осіб не обмежується жертвами воєнних злочинів. Наприклад, висновок, що «після початку війни в Україні з 2014 року суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено РФ, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії РФ, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни», Верховний Суд вперше сформулював у справі за позовом особи (яка діє у власних інтересах та в інтересах малолітніх дітей) про відшкодування моральної шкоди; як убачається з постанови Верховного Суду, чоловік позивачки – головний сержант взводу снайперів – під час виконання бойового завдання у 2014 році у Луганській області

отримав травми, не сумісні з життям, від яких загинув [33]. Незважаючи на те, що особовий склад збройних сил є військовим об'єктом, і відтак вважається законною ціллю для нападу [34], вдова загиблого військовослужбовця звернулася до суду про стягнення з РФ відшкодування, оскільки вважала, що їй та її дітям завдано моральну шкоду. Ця справа є лише одним із багатьох прикладів, наскільки особи, які вважають себе постраждалими у цій війні, прагнуть правосуддя, зокрема відшкодування шкоди. Зауважимо, що Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду повторив свою правову позицію про відсутність у РФ судового імунітету ще у низці справ.

Висновки. Розвиток концепції доступу до правосуддя саме в англомовному середовищі, де «правосуддя» і «справедливість» позначаються тим самим словом – justice – сприяв її швидкій інституалізації та привабливості «доступу до правосуддя» (access to justice) як крилатої фрази з огляду на потужність закладеного в ній мовного повідомлення, у якому йдеться про доступ до правосуддя як до справедливості (а не суду як органу).

Як невід'ємний елемент верховенства права доступ до правосуддя особливо актуальний для жертв війни, проте вони стикаються з низкою перешкод, серед яких можна виділити нормативні (відсутність відповідної термінології чи її неузгодженість, недосконалість правового регулювання та ін.) й інституційні (більша увага системи кримінальної юстиції до прав обвинуваченого, аніж потерпілої від злочину особи). В умовах повномасштабної збройної агресії проти України підхід національних судів щодо захисту прав постраждалих осіб змінився – у кримінальних провадженнях є тенденція до більшої орієнтованості на захист прав потерпілої особи, у цивільних справах – визнання відсутності імунітету РФ за позовами близьких родичів загиблих військовослужбовців про відшкодування моральної шкоди. Ці тенденції практики національних судів потребуватимуть подальшого наукового аналізу та мають перспективу залишатися у фокусі дослідників у найближчому майбутньому.

Список використаних джерел

1. «Правосуддя буде не швидким, але точно буде неминучим» – Микола Гнатівський про воєнні злочини. *Pravo.ua*. 27.04.2022. URL: <https://pravo.ua/pravosuddia-bude-ne-shvydkym-ale-tochno-bude-nemynuchym-mykola-hnatovskiy-pro-voenni-zlochyny/>
2. Garth B., Cappelletti M. Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. *Buffalo Law Review*. 1978. Vol. 27. P. 181–292.
3. Sackville R. Some Thoughts on Access to Justice. *New Zealand Journal of Public and International Law*. 2004. Vol. 2 P. 85–111.
4. Galanter M. Access to Justice in a World of Expanding Social Capability. *37 Fordham Urban Law Journal*. 2010. Vol. 37. P. 115–128.
5. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія). Верховенство права. Доповідь № 512/2009. CDL-AD(2011)003rev. Ориг. англ. *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
6. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>
7. Світ потребує реального втілення верховенства права, яке забезпечить людство від джерела всіх агресій – виступ Президента Володимира Зеленського на конференції United for Justice у Львові. Президент України. *Офіційне інтернет-представництво*. 03.03.2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/svit-potrebuye-realnogo-vtilennya-verhovenstva-prava-yake-ub-81417>
8. Storgaard A. Access to justice research: On the way to a broader perspective. *Oñati Socio-Legal Series*. 2022. DOI: [HTTPS://DOI.ORG/10.35295/OSLS.IISL/0000-0000-0000-1352](https://doi.org/10.35295/OSLS.IISL/0000-0000-0000-1352)
9. Justice. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/justice>
10. Олена Зеленська виступила на конференції United for Justice: Потерпілий ніколи не несе відповідальності за злочин, відповідальний лише виконавець. Президент України. *Офіційне інтернет-представництво*. 04.03.2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/olena-zelenska-vistupila-na-konferenciyi-united-justice-pote-81449>
11. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

12. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 06.12.2017 р. № 2227-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n41>
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції): Закон України від 18.02.2021 р. № 1256-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20#n7>
14. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
15. Ладанівська Н. Місце вчення про потерпілого від кримінального правопорушення в системі наук кримінально-правового циклу. *Наше право*. 2020. № 4. С. 99–104. DOI 10.32782/NP.2020.4.15
16. Борисов В. Потерпілий від злочину як соціальний суб'єкт кримінально-правової охорони. *Право України*. 2017. № 2. С. 100–107.
17. Про ратифікацію Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року про захист жертв війни: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 03.07.1954 р. URL: <https://zakon.cc/law/document/read/114%D0%B0-03>
18. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
19. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Офіційний переклад. URL: <https://rm.coe.int/1680462546>
20. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
21. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
22. *Marguš v. Croatia*. App. no. 4455/10, ECtHR Judgement [GC] of 27 May 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144276>
23. *Kononov v. Latvia*. App. no. 36376/04. ECtHR Judgement [GC] of 17 May 2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98669>
24. *Jorgic v. Germany*. App. no. 74613/01. ECtHR Judgement of 12 July 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81608>
25. *Stichting Mothers of Srebrenica and others v. Netherlands*. App. no. 65542/12 ECtHR Decision of 11 June 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122255>
26. *Hussein et autres c. Belgique*. Requête no 45187/12. CEDH Arrêt 16 mars 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-208446>
27. *Jones and Others v. the United Kingdom*. App. nos. 34356/06 and 40528/06. ECtHR Judgement of 14 January 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140005>
28. Нині актуалізувалося питання щодо захисту прав потерпілих у кримінальних провадженнях, пов'язаних із російською агресією. Судова влада України. 01.08.2021. URL: <https://kiarea.arbitr.gov.ua/archive/1302247/>
29. What does victim-centered mean for criminal justice actors? URL: <https://www.warnathgroup.com/wp-content/uploads/2015/03/What-does-Victim-Centered-mean-for-Criminal-Justice-Actors-FINAL.pdf>
30. Guide: Victim-Centered Approach for Front-Line Professionals Working with Trafficking in Human Beings. The European Union's Migration, Asylum and Integration Fund. URL: <https://www.cyrefugeecouncil.org/wp-content/uploads/2021/08/guide-victim-centered-approach-official.pdf>
31. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
32. Вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області від 17.11.2022 р. у справі № 369/9950/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107577110>
33. Постанова Верховного Суду від 14.04.2022 р. у справі № 308/9708/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064>
34. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 р. № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#n11>

References

1. «Pravosuddia bude ne shvydkym, ale tochno bude nemynuchym» – Mykola Gnatovskyy pro voienni zlochyny. *Pravo.ua*. 27.04.2022. URL: <https://pravo.ua/pravosuddia-bude-ne-shvydkym-ale-tochno-bude-nemynuchym-mykola-hnatovskyy-pro-voienni-zlochyny/>
2. Garth B., Cappelletti M. Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. *Buffalo Law Review*. 1978. Vol. 27. P. 181–292.
3. Sackville R. Some Thoughts on Access to Justice. *New Zealand Journal of Public and International Law*. 2004. Vol. 2 P. 85–111.
4. Galanter M. Access to Justice in a World of Expanding Social Capability. 37 *Fordham Urban Law Journal*. 2010. Vol. 37. P. 115–128.
5. Yevropeiska komisiia «Za demokratiiu cherez pravo» (Venetsiiska komisiia). Verkhovenstvo prava. Dopovid № 512/2009. CDL-AD(2011)003rev. Oryh. anhl. *Pravo Ukrainy*. 2011. No. 10. C. 168–184.
6. Pro zatverdzhennia Poriadku vyznachennia shkody ta zbytkiv, zavdanykh Ukraini vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.03.2022 r. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>
7. Svit potrebuie realnoho vtilennia verkhovenstva prava, yake ubezpechyt liudstvo vid dzherela vsikh ahresii – vystup Prezydenta Volodymyra Zelenskoho na konferentsii United for Justice u Lvovi. Prezydent Ukrainy. Ofitsiine internet-predstavnytstvo. 03.03.2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/svit-potrebuye-realnogo-vtilennya-verhovenstva-prava-yake-ub-81417>
8. Storgaard, A. Access to justice research: On the way to a broader perspective. *Oñati Socio-Legal Series*. 2022. DOI: [HTTPS://DOI.ORG/10.35295/OSLS.IISL/0000-0000-0000-1352](https://doi.org/10.35295/OSLS.IISL/0000-0000-0000-1352)
9. Justice. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/justice>
10. Olena Zelenska vystupyla na konferentsii United for Justice: Poterpilyi nikoly ne nese vidpovidalnosti za zlochyn, vidpovidalni lyshe vykonavets. Prezydent Ukrainy. *Ofitsiine internet-predstavnytstvo*. 04.03.2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/olena-zelenska-vistupila-na-konferentsiyi-united-justice-pote-81449>
11. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
12. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy z metoiu realizatsii polozhen Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasyilstvu stosovno zhinok i domashnomu nasyilstvu ta borotbu z tsymy yavyschamy: Zakon Ukrainy vid 06.12.2017 r. № 2227-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n41>
13. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo implementatsii Konventsii Rady Yevropy pro zakhyst ditei vid seksualnoi ekspluatatsii ta seksualnoho nasyilstva (Lantsarotskoi konventsii): Zakon Ukrainy vid 18.02.2021 r. № 1256-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20#n7>
14. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
15. Ladanivska N. Mistse vchennia pro poterpiloho vid kryminalnoho pravoporushennia v systemi nauk kryminalno-pravovoho tsykladu. *Nashe parvo*. № 4. 2020. S. 99–104. DOI 10.32782/NP.2020.4.15
16. Borysov V. Poterpilyi vid zlochynu yak sotsialnyi subiekt kryminalno-pravovoi okhorony. *Pravo Ukrainy*. 2017. № 2. S. 100–107.
17. Pro ratyfikatsiiu Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku pro zakhyst zhertv viiny: Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR vid 03.07.1954 r. URL: <https://zakon.cc/law/document/read/114%D0%B0-03>
18. Dodatkovyi protokol do Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku, shcho stosuietsia zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroinykh konfliktiv (Protokol I), vid 8 chervnia 1977 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
19. Konventsiiia Rady Yevropy pro zapobihannia nasyilstvu stosovno zhinok i domashnomu nasyilstvu ta borotbu iz tsymy yavyschamy. Ofitsiinyi pereklad. URL: <https://rm.coe.int/1680462546>
20. Pro okhoronu dytynstva: Zakon Ukrainy vid 26.04.2001 r. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
21. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (z protokolamy) (Ievropeiska konventsiiia z prav liudyny). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
22. Marguš v. Croatia. App. no. 4455/10, ECtHR Judgement [GC] of 27 May 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144276>

23. Kononov v. Latvia. App. no. 36376/04. ECtHR Judgement [GC] of 17 May 2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98669>
24. Jorgic v. Germany. App. no. 74613/01. ECtHR Judgement of 12 July 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81608>
25. Stichting Mothers of Srebrenica and others v. Netherlands. App. no. 65542/12 ECtHR Decision of 11 June 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122255>
26. Hussein et autres c. Belgique. Requête no 45187/12. CEDH Arrêt 16 mars 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-208446>
27. Jones and Others v. the United Kingdom. App. nos. 34356/06 and 40528/06. ECtHR Judgement of 14 January 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140005>
28. Nyni aktualizovalosia pytannia shchodo zakhystu prav poterpilykh u kryminalnykh provadzhenniakh, poviazanykh iz rosiiskoiu ahresiieiu. Sudova vlada Ukrainy. 01.08.2021. URL: <https://kiarea.arbitr.gov.ua/archive/1302247/>
29. What does victim-centered mean for criminal justice actors? URL: <https://www.warnathgroup.com/wp-content/uploads/2015/03/What-does-Victim-Centered-mean-for-Criminal-Justice-Actors-FINAL.pdf>
30. Guide: Victim-Centered Approach for Front-Line Professionals Working with Trafficking in Human Beings. The European Union's Migration, Asylum and Integration Fund. URL: <https://www.cyrefugeecouncil.org/wp-content/uploads/2021/08/guide-victim-centered-approach-official.pdf>
31. Pro sotsialni posluhy: zakon Ukrainy vid 17.01.2019 r. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
32. Vyroky Kyievo-Sviatoshynskoho raionnoho sudu Kyivskoi oblasti vid 17.11.2022 r. u spravi № 369/9950/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107577110>
33. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 14.04.2022 r. u spravi № 308/9708/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064>
34. Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vykonannia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 23.03.2017 r. № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#n11>

Фулей Т. І. Доступ до правосуддя жертв війни в Україні

У статті розглядаються питання доступу до правосуддя осіб, постраждалих від збройної агресії проти України, як однієї із невід'ємних складових верховенства права. Авторкою наголошується, що концепція доступу до правосуддя розвивалася в англomовному середовищі, де «правосуддя» і «справедливість» позначаються тим самим словом – justice – відтак словосполучення «доступ до правосуддя» (access to justice) сприймається передусім як доступ до справедливості (а не суду як органу), і саме це сприяло успішності цієї концепції. Враховуючи актуальність доступу правосуддя для жертв війни в Україні, у статті наведено приклади перешкод, серед яких авторка виділяє нормативні та інституційні. Як приклад нормативних перешкод наведено використання та співвідношення понять (а відтак і термінів) «жертва», «постраждала особа» та «потерпілий» – як у національному законодавстві, так і перекладах міжнародних договорів, чинних для України, де використовується поняття victim. Як приклад інституційної перешкоди наведено традиційно більшу увагу системи кримінальної юстиції до прав обвинуваченого, аніж потерпілої від злочину особи. Обидва види перешкод можуть діяти кумулятивно, що може проявляється у ставленні до вразливих потерпілих і свідків. Підкреслено, що в умовах повномасштабної збройної агресії проти України підхід національних судів зазнає змін – у кримінальних провадженнях щодо порушень законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України) є тенденція до більшої орієнтованості на захист прав потерпілої від злочину особи, у цивільних справах – визнання Верховним Судом відсутності імунітету РФ за позовами близьких родичів загиблих військовослужбовців про відшкодування моральної шкоди.

Ключові слова: доступ до правосуддя, верховенство права, жертва, постраждала особа, потерпілий, воєнні злочини, гендерно зумовлене насильство, вразливі особи, жертви війни, відшкодування шкоди.

Fuley T. I. Access to justice for war victims in Ukraine

The ongoing war in Ukraine is a test for rule and law and justice. Mass atrocities and scale of destruction during the full-scale phase of armed aggression against Ukraine inevitably bring up the issue of a real embodiment of the rule of law. The article examines the issue of access to justice as one of the necessary elements of the rule of law with particular attention to the access to justice for victims of war in Ukraine. The author emphasizes that the concept of access to justice has been developed in the English-speaking environment, where «fairness in the way people are dealt with» and «the system of laws in a country that judges and punishes people» are denoted by the same word – justice. This fact explains the attractiveness of «access to justice» as a catchphrase. The concept of access to justice

is perceived primarily as an important element of the rule of law which enables individuals to protect themselves against infringements of their rights and to remedy civil wrongs and not just access to a court as an institution. Considering the role of the judiciary to apply the law in accordance with an appropriate, that is to say, sufficiently transparent and predictable, interpretative methodology, the author concludes that the absence or inconsistency of terminology used in normative acts can be considered as one of the indicative examples of regulatory obstacles to access to justice. Thus, the use and correlation of the concepts (and hence the terms) «victim» (zhertva), «injured person» (postrazhdala osoba) and «victim (in criminal proceedings)» (poterpilyi) has been analyzed – both in national legislation and in translations of international treaties valid for Ukraine, where the concept of victim is used. In addition to regulatory ones, there may also be institutional obstacles, i.e., the criminal justice system traditionally pays more attention to the rights of the accused than to the victim of a crime. Both types of obstacles (regulatory and institutional) acting cumulatively may lead, i.e., to secondary victimization in the treatment of vulnerable victims and witnesses. It is emphasized that in the conditions of full-scale armed aggression against Ukraine, the approach of national courts is undergoing changes. There is a tendency of Ukrainian judiciary to be more victim-oriented in criminal as well as civil cases. Analysis of verdicts concerning Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine (CCU) (violation of the laws and customs of war) issued after the beginning of the full-scale invasion and available in the State registry of court decisions shows that the courts take into account the vulnerability of the victims, explicitly mentioning it in the verdicts. Considering a civil case filed by a widow of a military serviceman who died during a combat mission in 2014 in the Luhansk region (who acts in her own interests and in the interests of minor children) against the Russian Federation, the Supreme Court ruled that Ukrainian courts have the right to ignore the immunity of Russian Federation and consider civil cases of compensation for damage caused to an individual as a result of armed aggression of the Russian Federation.

Key words: access to justice, rule of law, victim, war crimes, gender-based violence, vulnerable persons, victims of war, reparations.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-395-403